

AZ IDŐ FŐZÉS metafora a manysi nyelvben¹

SIPÓCZ Katalin

Szegedi Tudományegyetem
sipoczka@gmail.com

1. Az idő nyelvészeti vizsgálata

Az időt számos tudományág vizsgálja, reál- és humántudományok egyaránt (a fizika különféle területei, filozófia, pszichológia, nyelvészet, kultúrtörténet stb.), mindannyiunk életének meghatározó kerete, mindennapjaink állandó tényezője. Az idő tehát különféle tudományterületek tárgya, köztük a nyelvtudományé is. A nyelvészetben belül is sokféle aspektusból lehet foglalkozni az idővel, hisz a nyelvi idő kifejezés rendkívül sokrétű és változatos. Az idő nyelvi kifejeződésének a legkutatottabb területe kétségtelenül a grammatikai idő (Tense), mely az esetek többségében igei kategória, szorosan összefonódva más igei kategóriákkal: aspektus, mód (TAM; az újabb szakirodalmakban az evidencialitás is gyakran kapcsolódik vele (TAM(E))). Tipológiai szempontból rendkívül változatos a kép, vannak nyelvek, melyekből hiányzik a grammatikai idő, és ahol megtalálható, ott sem feltétlenül kötődik (csak) az igehez, hanem akár nominális inflexiók kategória is lehet. Időviszonyt kifejezhetnek esetragok és névutók is, többnyire helyjelölő jelentést is hordozva (*alatt, után* stb.). Valamint nem grammatikai elemek, szavak is rendelkezhetnek időhöz kapcsolódó jelentéssel: határozószavak (*most, aztán* stb.) és lexikális szavak (*nap, óra* stb.).

1.1. Az idő vizsgálata a kognitív metaforaelmélet keretében

Az idő kifejezésére irányuló nyelvészeti vizsgálódások az utóbbi időkben gyakran a kognitív metaforaelmélet keretében történtek. A Lakoff és Johnson (1980, 1999) nevéhez kapcsolható elmélet a metaforák újszerű felfogását és vizsgálatát indította el, melyekben a metaforák kognitív folyamatok, fogal-

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFIH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen.

mak közötti kapcsolatteremtések eredményei, s a hétköznapi nyelvhasználat szerves részei. A metaforák forrás- és céltartományaik által többnyire absztraktabb fogalmi területek nyelvi kifejezését és megértését teszik lehetővé (pl. az ÉLET UTAZÁS, AZ ELMÉLETEK ÉPÍTMÉNYEK stb.). Lakoff és Johnson elmélete az elmúlt négy évtizedben számos részletet illetően módosult és kiegészült, mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a kognitív felfogás a nyelvészetben ráirányította a figyelmet a nyelvhasználat alapvetően metaforikus természetére.

Lakoff és Johnson egyik legismertebb példája volt AZ IDŐ PÉNZ fogalmi metafora (Lakoff – Johnson 1980: 7–9), mely számos nyelvben sokféle metaforikus kifejezéssel jelentkezik (vö. angol *You are wasting my time.* ~ magyar *Csak elpocsékolod (elvesztegeted) az idődet.* ~ finn *Haaskaat kallista aikaasi.* 'Elpocsékolod a drága idődet.'; angol *I've invested a lot of time on it.* ~ magyar *Sok időt fektettem bele.* ~ finn *Käytin siihen paljon aikaa.* 'ua.' stb.). Maguk a szerzők is megjegyzik, hogy AZ IDŐ PÉNZ metafora nem lehet univerzális és nagyon régi, hiszen csak olyan kultúrákban alakulhatott ki, ahol a pénzhasználat is általánossá vált. Nem található meg ez a fogalmi metafora például az inari számi nyelvben (Idström 2010), és nincs nyoma a manysiban sem. A metaforák univerzalitása és kulturális kötöttsége számos kutatás témája lett. Kövecses szerint a különböző nyelvi közösségek környezete és mindennapi tapasztalatai a metaforák forrás- és céltartományainak különbözőségében is tükröződnek, gyakran az egyébként univerzálisnak tekinthető fogalmi metaforák metaforikus kifejezéseinek eltérései kulturális és környezeti tényezőkkel magyarázhatók (Kövecses 2005: 167–200).

A kognitív irányzathoz kapcsolódó kulturális nyelvészet (Baranyiné 2017, Sharifian 2017) a nyelv és a kulturális konceptualizáció kapcsolatát vizsgálva közelíti meg a metaforákat. A nyelvi rendszer és a nyelvhasználat számos aspektusa kapcsolódik kulturális konceptualizációhoz, melynek központi fogalmai a kulturális kategória, kulturális séma és kulturális metafora.

2. Az idő metaforái

A metaforikus kifejezések különösen gyakoriak a kézzel nem fogható, nem látható jelenségek, az absztrakt fogalmak nyelvi megjelenítésében. Ilyen terület az idő is, melyről alapvetően csak metaforikus módon lehet beszélni. A továbbiakban felsorolásszerűen mutatom be az időhöz kapcsolódó leggyakoribb fogalmi metaforákat (Sipőcz 2021). Ezek számos nyelvben sokféle metaforikus kifejezést eredményeznek, az alábbiakban magyar nyelvi példákkal illusztrálom a felsorolt fogalmi metaforákat.

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA

Az absztrakt fogalmak esetében gyakoriak az ún. ontológiai metaforák, melyekben az absztrakció valamiféle konkrét formában jelenik meg. A szubsztanciák lehetnek anyagok, tárgyak, természeti képződmények, jelenségek stb. Az *elfolyik az idő* esetében a folyóvízhez, a *leperreg az idő* esetében homokhoz, a *tengernyi idő* kifejezéssel pedig a tengerhez kapcsolja a nyelv az idő fogalmát, vagy az *eltelik a nyár* kifejezés a más fogalmi területeken is gyakori TARTÁLY fogalomhoz köti az IDŐT. De AZ IDŐ SZUBSZTANCIA kognitív metafora tükröződik abban is, ha *sok, kevés, hosszú, rövid idő*-ről beszélünk. Voltaképpen a továbbiakban felsorolandó fogalmi metaforák AZ IDŐ SZUBSZTANCIA fogalmi metafora altípusainak is tekinthetők.

AZ IDŐ MOZGÁS

AZ IDŐ MOZGÁS fogalmi metafora tehát kapcsolatban van az előzővel, gyakorlatilag egy strukturális és egy ontológiai metafora összefonódása (az idő anyagiasul, és a mozgó tárgy/élőlény tulajdonságait nyeri el). Ez talán a legtöbbet vizsgált időhöz kapcsolódó fogalmi metafora. A mozgás többféle módon történhet: mozoghat az idő (pl. *közeledik a születésnapja, a jövő hét*), és mozoghat a megfigyelő (pl. *túl van már a hatvanon*). Az idő mozgása az első esetben a jövőből visszafelé történik, a másik esetben pedig a múltból a jövő felé. Eltérés lehet a mozgás dimenzióját illetően is, vannak nyelvek, ahol horizontális, és vannak, amelyekben vertikális mozgást jelenítenek meg a beszélők (Boroditsky 2000, 2011; Evans 2005).

AZ IDŐ TÉR

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA és AZ IDŐ MOZGÁS metaforák az alapjai a nyelveket általánosan jellemző TÉR és IDŐ kategória összekapcsolódásnak is, hiszen a mozgás térben történik (vö. *rohan az idő, időben előrehaladva*). A téri fogalmak időre vonatkoztatása tükröződik például a lokális esetragok, adpozíciók időt jelölő használatában is (*egy nap alatt, ebben a pillanatban* stb.).

AZ IDŐ REPÜLŐ TÁRGY/ÉLŐLÉNY

Ez a fogalmi metafora is kapcsolódik az előzőkhöz: a mozgás történhet repülés formájában, a repülő dolog pedig változatos lehet, és a metaforákban nincs is feltétlenül megnevezve (*az idő elrepült, az idők szárnyán, szállnak a percek* stb.). Érthető módon ez a fogalmi metafora már erősebben kapcsolódhat a beszélő közösség környezetéhez. A manyisi folklórszövegekben például meglehetősen általános AZ IDŐ KILÓTT NYÍLVESSZŐ metafora: *kēreŋ nāl pält it* 'vasnyíl hosszúságú éj' (azaz olyan rövid éjszaka, mint a kilőtt vasnyíl röpte) (VNGY 4: 89).

AZ IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY

Az idő rendkívül változatos megszemélyesítése figyelhető meg a nyelvekben. A legáltalánosabb, mikor csupán egyszerű, élőlényekre jellemző tulajdonságok jellemzik az idő múlását, ezek gyakran AZ IDŐ MOZGÁS metaforával érintkeznek (*elrohant az idő, eljárt felette az idő, az idő nem jön vissza* stb.), de nem minden esetben (pl. *az idő nem vár*). A metaforákban szereplő élőlény/személy lehet pozitív szereplő, gyakran gyógyító (*az idő nekünk dolgozik, az idő majd megtanítja, az idő a legjobb orvosság, az idő minden sebet begyógyít* stb.), és lehet negatív is, többnyire valamiféle szörnyeteg vagy ellenség (*megrágtá az idő vasfoga, nem kíméli az idő, az idő a legfőbb ellenségem* stb.).

AZ IDŐ ESZKÖZ

AZ IDŐ ESZKÖZ fogalmi metafora található az olyan kifejezésekben, mint például *idővel elmúlik, idővel megjavul* stb.

AZ IDŐ PÉNZ

Fentebb már szó volt AZ IDŐ PÉNZ metaforáról, mely a nyugati kultúrkör nyelveiben nagyon általános, de számos beszélőközösség nyelvéből hiányzik. Ahol hiányzik, ott is előfordulhatnak hasonló gondolkodáson alapuló időre vonatkozó kifejezések, melyek az idő értékességét tükrözik: AZ IDŐ ÉRTÉKES ÁRU, AZ IDŐ KORLÁTOZOTT FORRÁS (pl. *nem sajnálja az időt*).

A felsorolt idő-metaforák tekinthetők a legáltalánosabbaknak, közöttük vannak univerzálisak (pl. AZ IDŐ SZUBSZTANCIA, AZ IDŐ MOZGÁS), és vannak olyanok, melyek erősebben nyelv- és kultúrspecifikus jegyekkel jellemezhetők. Az univerzális fogalmi metaforákat is gyakran egy-egy nyelvhez/nyelvcsoporthoz köthető speciálisabb metaforikus kifejezések reprezentálhatják.

3. A manysi idő-metaforák

A manysi nyelvben is megtalálhatók az olyan univerzális idő-metaforák, mint AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ ÉLŐLÉNY (vö. *pil wātne porate xuñ joxti* 'mikor eljön a bogyószedés ideje' (LS 2020.19), és van, hogy az univerzális fogalmi metafora kultúrspecifikus változata használatos (ld. a fenti AZ IDŐ KILÓTT NYÍLVESSZŐ metaforát). Hiányoznak a manysiból AZ IDŐ PÉNZ, AZ IDŐ ESZKÖZ és AZ IDŐ GYÓGYÍTÓ/SEGÍTŐ SZEMÉLY, AZ IDŐ ELLENSÉG fogalmi metaforák. (Sipőcz 2021).

AZ IDŐ FŐZÉS

Található az obi-ugor – tehát a manyisi és hanti² - folklórszövegekben olyan idő-metaphora, mely meglehetősen speciális, az idő-metaphorákat tárgyaló szakirodalomokban nem szerepel, vö.:

- (1) *pōlēm* *xul* *pūt* *mañtəŋ*
 fagyott hal üst amíg
 'amíg a fagyott hal megfő' [tkp. „fagyott hal (hosszúságú) üst(idő)"] (VNGY 1: 111)
- (2) *tolne* *xul* *xosa* *pūt* *sis*
 olvadó hal hosszú üst idő.alatt
 'amíg az olvadó hal megfő' [tkp. „olvadó hal hosszúságú üst(idő) alatt"] (VNGY 1: 137)

E kifejezések alapja tehát AZ IDŐ FŐZÉS kognitív metafora, mely voltaképpen a meglehetősen általános ESEMÉNY AZ IDŐTARTAM HELYETT metonímián alapul. Világosan kulturális kötöttséget mutató metaforáról van szó, melynek segítségével a kulturális nyelvész (ld. 1.1.) alaptényezői is jól megragadhatók. A főzés a legtöbb nép, így a manysik esetében is kulturálisan megszerkesztett fogalmi kategória, melyhez kulturális sémák kapcsolódnak, így a manysiknál is saját sémái vannak a főzésnek. E sémának fontos eleme például a hidegben az étel tárolása, főzéshez való felolvasztása, mely jellemzően hosszú folyamat. Ebben a kulturális közegben a manyisi nők nyilván tisztában voltak azzal, hogy mennyi ideig tart, amíg egy üstnyi fagyott hús felenged és főzésre alkalmassá válik. A kulturális metaforák a kulturális sémákon alapulnak, és ily módon ez a kulturális tapasztalat, ti. a fagyott hús felolvasztása a főzéshez, alkalmassá válik absztraktabb fogalmak megragadására, jelen esetben az idő hosszának kifejezésére. Megjegyzendő, hogy ilyen típusú, főzéshez kapcsolódó idő-metaphorák a régebbi folklórszövegekre jellemzők, az újabb nyelvhasználatnak nem részei. Ebből következően annak eldöntésére, hogy mennyire voltak ezek a kifejezések a mindennapi nyelvhasználat részei, azaz hétköznapi metaforák-e, nincs lehetőség. Három manyisi adatközlőtől nyert információim alapján a mai nyelvhasználók nem ismerik és nem értik ezeket a metaforikus kifejezéseket.

Megjegyzendő, hogy AZ IDŐ FŐZÉS metafora sem csak a manyisi nyelvben van adatolva. Varga (2015) egy írásában említi a Történet Magánéleti Kor-

² Hanti példa Reguly Antal feljegyzéséből: *pātəm χul χου put-sis χου oll, lol χuli χου put-sis χου oll* 'míg egy fagyos hal megfőhet, annyi ideig fekszik (tkp. van), míg egy nem fagyott hal megfőhet, annyi ideig fekszik'. (Osztyák hősenek I., 60–62. lap, 512–513. sor.) (A példát köszönöm Csepregi Mártának.)

pusz egy idő kifejezését, a *tyúkmonysültig* ~ *tyúkmonysüttig* ~ *tikmonysüttig* elemet. A korpusz 16–18. századi leveleket, boszorkányperes szövegeket dolgozott fel, és sok olyan kifejezést tartalmaz, melyek a korábbi magyar nyelvemlékekben nem szerepelnek. Az említett példa hasonló idő kifejezés, mint a fentebb bemutatott manysi példa. Ugyanúgy egy hétköznapi tapasztalaton alapult, a tyúktojás megsültének rövidségén. A tapasztalatot tehát a középkori magyar nyelvhasználatban is időtartam megnevezésére használták.

4. Összegzés

Írásomban az idő fogalmi metaforáinak egy sajátos példáját vizsgáltam a manysi nyelvben. E fogalmat, más absztrakt fogalmi területekhez hasonlóan, a nyelvek fogalmi metaforákkal jelenítik meg, ezek vizsgálata a kognitív nyelvészeti kutatások kiemelt területe. Az idő metaforikus kifejezései különböző fogalmi metaforák reprezentációi. Egyes kifejezések univerzális alapúak (vö. AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ SZUBSZTANCIA, AZ IDŐ TÉR), mások pedig kapcsolódnak a beszélőközösség környezetéhez, életteréhez. AZ IDŐ FŐZÉS metafora is univerzális alapú (ESEMÉNY AZ IDŐTARTAM HELYETT), de maga a főzés, valamint a főzés jellemzői, annak folyamata, alapanyagai stb. érthető módon specifikus természetűek. A manysik az idő hosszúságát a fagyott hús főzéshez való felengedésének időtartamával nevezték meg. Az idekapcsolódó metaforikus kifejezéseik tehát sajátos módon ötvözik a nyelv univerzális és egyedi jellegét, miképpen ezt a nyelvi rendszer számos más területén is láthatjuk.

Irodalom

- Baranyiné Kóczy Judit 2017: Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140: 404–425.
- Boroditsky, Lera 2000: Metaphoric structuring: Understanding time through spatial metaphors. *Cognition* 75/1: 1–28. [http://doi.org/10.1016/S0010-0277\(99\)00073-6](http://doi.org/10.1016/S0010-0277(99)00073-6)
- Boroditsky, Lera 2011: How languages construct time. In: Dehaene, S. – Brannon, E. M. (eds), *Space, time and number in the brain*. Academic Press, London. 333–341.
- Evans, Vyvyan 2005: *The structure of time. Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Idström Anna 2010: What Inari Saami idioms reveal about the time concept of the indigenous people of Inari. *Yearbook of Phraseology*. 159–178.
- Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.

- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999: *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. University of Chicago Press, Chicago.
- LS = Luimā Sēripos. Mansi nyelvű újság. Hanti-Manszijszk (<http://www.khanty-yasang.ru/>)
- Sharifian, Farzad 2017: *Cultural linguistics: cultural conceptualizations and language*, John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Sipőcz Katalin 2021: Endangered Mansi metaphors. Conceptualization of time in the Mansi language. Előadás a The Third Cultural Linguistics International Conference (CLIC-2021) 16–18. 06. 2021. konferencián, Budapesten.
- Varga Mónika 2015: Az időviszonyítás egy sajátos esetéről a Történeti Magánéleti Korpusz alapján: *tyúkmonysüttig*. Édes Anyanyelvünk 2015/3: 16–17.
- VNGY = Munkácsi Bernát 1892–1896: *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Zsirai Miklós (közéteszi) 1944: *Osztják hősénekek*. Reguly A. és Pápai J. hagyatéka I. kötet. MTA, Budapest.

*

THE TIME IS COOKING metaphor in the Mansi language

The time is represented in languages in many ways (grammatically, lexically). In this paper the linguistic expression of time is investigated in the frame of the cognitive metaphor theory and cultural linguistics and focus on one culturally specific metaphor of time in the Mansi language. Time is conceptualized cross-linguistically by several conceptual metaphors, LIKE TIME IS A SUBSTANCE, TIME IS MOTION, TIME IS A PERSON / TIME IS A LIVING BEING, TIME IS A FLYING OBJECT etc. There is a special type of time metaphors in Ob-Ugric folklore texts: TIME IS COOKING. In the metaphorical expressions of it time is expressed by a cooking processe, namely by melting and cooking of frozen meat. The paper describes this time metaphor in Mansi.

Keywords: Mansi language, cognitive metaphor theory, cultural metaphor, time metaphors, time is cooking metaphor.

KATALIN SIPŐCZ

